

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI
NATIONAL PRESS: A SCIENTIFIC
ANALYSIS IN THE HISTORICAL AND SPIRITUAL CONTEXT**

Humeyir Ahmadov

Head of the Department of Training Scientific-Pedagogical Personnel,
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
E-mail: a.humeyir@arti.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

Parvin Alizade

Leading Specialist, Department of Training Scientific-Pedagogical Personnel,
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
E-mail: alizadapari.16@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5896-2177>

Abstract. This article presents a scholarly analysis of the formation and developmental trajectory of the Azerbaijani national press within the historical and spiritual context that emerged alongside the rising enlightenment movement of the nineteenth century. The study systematically highlights the decisive role of the press in awakening public consciousness, consolidating national identity, and expanding political thought. Particular emphasis is placed on the contribution of satirical journalism, which openly articulated socio-political issues and fostered an environment of public criticism. The principles governing the press during the Soviet period, along with the ideological limitations and constraints of information policy in that era, are examined through a scientific lens. In the post-independence period, the article explores the new opportunities that emerged for the media, including the renewal of the information environment, the modernization of the media system, and the structural transformations within mass communication.

Keywords: national press, enlightenment, satirical press, information environment, national identity, press history, public thought.

DOI: <https://doi.org/10.30546/2709-2488.2025.5011>

To cite this article: Ahmadov H., Alizade P. (2025). Formation and development of the Azerbaijani national press: a scientific analysis in the historical and spiritual context. *Journal of Preschool and Primary Education*, Special issue – "Scientific-pedagogical press: in the dimension of historicity and modernity", pp. 39-52.

Article history: received – 22.08.2025; accepted – 23.09.2025.

CC BY 4.0. Authors expressly acknowledge the authorship rights of their works and grant the journal the first publication right under the terms of the Creative Commons Attribution License International CC-BY, which allows the published work to be freely distributed to others, provided that the original authors are cited and the work is published in this journal.

**AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATININ FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAF XƏTTİ: TARIXİ-MƏNƏVİ KONTEKSTDƏ ELMİ TƏHLİL****Hümeyir Əhmədov**

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin müdiri,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
E-mail: a.humeyir@arti.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>

Pərvin Əlizadə

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin aparıcı mütəxəssisi
E-mail: alizadapari.16@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-5896-2177>

Annotasiya. Bu məqalədə Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması və inkişaf xətti XIX əsrdə maarifçilik hərəkatının güclənməsi fonunda tarixi-mənəvi kontekstdə elmi şəkildə təhlil edilir. Burada mətbuatın ictimai şüurun oyanması, milli kimliyin bərqərar olması və siyasi düşüncənin genişlənməsi prosesində oynadığı həlledici rol ardıcılıqla göstərilir. Tədqiqatda satirik mətbuatın cəmiyyətin sosial-siyasi problemlərini açıq şəkildə ifadə etməklə ictimai tənqid mühitinin formalaşmasına verdiyi töhfələr də xüsusi vurğulanır. Sovet ideoloji çərçivəsində mətbuatın fəaliyyət prinsipləri, bu dövrdə informasiya siyasətinin məhdudiyyətləri və yönləndirmələri elmi yanaşma ilə izah olunur. Müstəqillik mərhələsində medianın qarşısında ortaya çıxan yeni imkanlar, informasiya mühitinin yenilənməsi, media sisteminin modernləşməsi və kütləvi kommunikasiyanın strukturunda baş verən dəyişikliklər araşdırılır. Mətbuatın yeni dövrdəki rolu, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyan informasiyanın yaradılması və yayılması prosesinə də təsir göstərir. **Açar sözlər:** Milli mətbuat, maarifçilik, satirik mətbuat, informasiya mühiti, milli kimlik, mətbuat tarixi, ictimai fikir.

DOI: <https://doi.org/10.30546/2709-2488.2025.5011>

Məqaləyə istinad: Əhmədov H., Əlizadə P. (2025). Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması və inkişaf xətti: tarixi-mənəvi kontekstdə elmi təhlil. «*Məktəbəqədər və ibtidai təhsil*», Xüsusi buraxılış – “Elmi-pedaqoji mətbuat: tarixilik və müasirlik müstəvisində”, səh. 39-52.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 22.08.2025; qəbul edilib – 23.09.2025. CC BY 4.0. Müəlliflər açıq şəkildə öz əsərlərinin müəlliflik hüquqlarını təsdiq edir və jurnala Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) lisenziyası çərçivəsində ilk nəşr hüququnu verirlər. Bu lisenziya, əsərin bu jurnalda yayımlandığı və orijinal müəlliflərə istinad edildiyi halda, onun sərbəst şəkildə digər şəxslər tərəfindən yayılmasına icazə verir.

Giriş / Introduction

Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik tarixi göstərir ki, ölkədə ictimai şüurun formalaşması, maarifçilik hərəkatının güclənməsi və siyasi modernləşmə prosesləri bilavasitə mətbuatın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu inkişaf xəttinin ən parlaq istiqamətlərindən biri satirik mətbuatın, xüsusilə “Molla Nəsrəddin”, “Kırpi” və onlar ətrafında formalaşan ədəbi məktəblərin ictimai düşüncəyə təsirinin elmi baxımdan araşdırılmasıdır. Problemin aktuallığı həm də bu jurnalistika ənənəsinin müasir dövrdə necə davam etməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan milli mətbuatının təşəkkülü və inkişaf prosesi, təkcə jurnalistikanın tarixi deyil, həm də Azərbaycan cəmiyyəti üçün milli özünüdərk, maarifçilik, modernləşmə, siyasi oyanış və ictimai kimliyin formalaşması baxımından son dərəcə fundamental əhəmiyyətə malikdir. Tarixi materiallar və analitik mənbələr göstərir ki, milli mətbuatımızın formalaşması, xüsusilə də satirik mətbuatın inkişaf xətti, xalqın düşüncə tərzinə, sosial münasibətlərinə, siyasi şüuruna, estetik zövqünə, ictimai tənqid mədəniyyətinə misilsiz təsir göstərmişdir. Bu təsirin miqyasını anlamaq üçün həm XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindəki sosial-siyasi şəraiti, həm də müasir dövrdə medianın çevik transformasiya proseslərini nəzərə almaq vacibdir. Azərbaycan milli mətbuatının tarixi göstərir ki, istər “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, istərsə də “Molla Nəsrəddin”, “Kırpi” və digər satirik nəşrlər yalnız zamanın ictimai-siyasi hadisələrinə reaksiya verməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda cəmiyyətin ideoloji, bədii, estetik və mənəvi inkişaf trayektoriyasını müəyyən etmişdir. Bu ənənənin kökündə duran ideyalar müasir dövrdə də aktuallığını qoruyur, çünki mətbuat, xüsusilə satirik mətbuat ictimai problemlərin üzə çıxarılmasında, maarifçilik ideyalarının yayılmasında, milli şüurun formalaşmasında və cəmiyyətin daha demokratik mühitə doğru inkişafında hər zaman mühüm vasitə olmuşdur.

Problemin qoyuluşu

Azərbaycan milli mətbuatının yaranması və inkişaf xətti təkcə mətbu orqanların tarixini deyil, xalqın ictimai şüurunun formalaşması, milli kimliyinin möhkəmlənməsi və maarifçilik ənənəsinin dərinləşməsi proseslərini də əks etdirən kompleks bir hadisədir. XIX əsrdə iqtisadi, siyasi və mədəni mühitin dəyişməsi Azərbaycan cəmiyyətində informasiya tələbatını artırmış, yazılı sözün ictimai həyatdakı rolu daha da ön plana çıxmışdır. Məhz bu dövrdə milli mətbuat yeni ideoloji platforma kimi meydana çıxmış, cəmiyyətin modernləşməsi, maarifçi dəyərlərin təbliği və sosial problemlərin aktuallaşdırılmasında əsas vasitəyə çevrilmişdir. Lakin milli mətbuatın bu funksiyası hər dövrdə müxtəlif siyasi rejimlərin, sosial quruluşların, ideoloji yanaşmaların təsiri altında dəyişmiş, onun

fəaliyyəti bəzən genişlənmiş, bəzən də məhdudlaşdırılmışdır. Bununla belə, mətbuatın milli şüurun inkişafında oynadığı rol danılmazdır. Bu kontekstdə problemin qoyuluşu milli mətbuatın formalaşması və inkişaf xəttinin tarixi-mənəvi aspektdə elmi təhlilini aparmaq, onun hər bir mərhələsinin cəmiyyətin ideoloji strukturuna, mənəvi-mədəni dəyərlərinə və sosial psixologiyasına təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Məqalədə əsas məqsəd milli mətbuatın inkişaf dinamikasını ardıcılıqla araşdırmaq, müxtəlif dövrlərdə daşdığı funksiyaları sistemləşdirmək və bu funksiyaların müasir medianın formalaşmasında oynadığı rolunu üzə çıxarmaqdır.

Metodologiya

Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli, sistemli yanaşma və məzmun təhlilinə əsaslanan elmi metodlar təşkil edir. İlk mərhələdə milli mətbuatın formalaşmasının baş verdiyi ictimai-siyasi şərait, tarixi hadisələr və maarifçilik mühiti kontekstual yanaşma ilə araşdırılır. Bu zaman XIX əsrin sonundan etibarən Azərbaycanda cərəyan edən iqtisadi və mədəni dəyişikliklərin mətbuatın meydana çıxmasına təsiri tarixi faktlar əsasında təhlil edilir. İkinci mərhələdə mətbuatın müxtəlif dövrlərdə daşdığı funksiyalar sistemli yanaşma ilə qruplaşdırılır — maarifçilik, ideoloji mübarizə, satira, sosial tənqid, dövlətçilik təbliği və informasiya təhlükəsizliyi kimi istiqamətlər üzrə təsnifat aparılır. Üçüncü mərhələdə isə məzmun təhlili üsulu ilə milli mətbuat nümunələrinin cəmiyyətin mənəvi strukturu və ideoloji xətti ilə əlaqəsi öyrənilir. Müasir dövr üçün rəqəmsal media mühitinə dair analitik yanaşma tətbiq olunur və medianın yeni funksiyaları qiymətləndirilir. Hər bir mərhələ üzrə əldə edilən nəticələr qarşılaşdırılaraq milli mətbuatın inkişaf xəttinin ümumi modeli müəyyənləşdirilir. Metodologiya həm tarixi ardıcılığın qorunmasına, həm də mətbuatın cəmiyyətdə oynadığı çoxölçülü rolunu obyektiv şəkildə təqdim olunmasına imkan verir.

Əsas hissə / Main part

Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması və inkişafı ölkənin ictimai-siyasi tarixində baş vermiş əsas dövrlərin hər birində xüsusi funksiyaya malik olmuş, xalqın kollektiv yaddaşının, milli təfəkkürünün və ictimai davranış mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan cəmiyyəti iqtisadi və mədəni dinamikanın təsiri ilə tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Bakı neftinin dünya bazarlarında xüsusi çəkisinin sürətlə artması, sənaye sektorunda dönüş yaradan kapital axını, şəhərləşmə meylinin güclənməsi və təhsil şəbəkəsinin genişlənməsi ictimai şüurun yeniləşməsi üçün əlverişli şərait yaratdı. Məhz bu mühitdə milli mətbuatın meydana gəlməsi xalqın öz dilində, öz dəyərləri və reallıqları əsasında maariflənməsi üçün ilkin zərurət kimi forma-

laşdı. Azərbaycan ziyalıları həmin dövrdə yalnız siyasi və iqtisadi proseslərin deyil, həm də mənəvi-mədəni yüksəlişin təməlində duran maarifçiliyi milli inkişaf modelinin əsası hesab edirdilər. Yeni nəsillərin yetişməsi, milli kimliyin möhkəmlənməsi, cəmiyyətin dünyagörüşünün genişlənməsi üçün mətbuatın rolu artıq danılmaz idi.

Bu prosesin məntiqi nəticəsi kimi yaranan “Əkinçi” qəzeti milli özünüdərkən ilk sistemli mətbu ifadəsi oldu. Azərbaycan dilində çap olunan bu qəzet xalqın gündəlik həyatına dair aktual məsələləri qaldırmaqla, yalnız informativ deyil, həm də sosial yönümlü platforma rolunu oynayırdı. Qəzetin yaranması sadəcə bir nəşrin işıq üzü görməsi deyildi, eyni zamanda bu, xalqın öz səsini tapması idi. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə aid problemlərin açıq yazı dili vasitəsilə səsləndirilməsi, kənd təsərrüfatından təhsilə, ailə tərbiyəsindən ictimai sağlamlığa qədər mövzuların işıqlandırılması “Əkinçi”ni xalqın danışan dili etdi. Qəzetin maarifçilik xətti insanların dünyagörüşünə təsir göstərir, onların gündəlik həyatında tətbiq etdikləri davranış modellərini dəyişdirirdi. Bu baxımdan “Əkinçi” yalnız mətbuat qəzetinin başlanğıcı deyil, həm də Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşmə modelinin əsas hissəsi idi.

Qəzetin cəmi iki il fəaliyyət göstərməsi onun təsir gücünü azaltmadı. Əksinə, “Əkinçi”nin fəaliyyətinin dayandırılması maarifçi ideyaların boğula bilməyəcəyini bir daha göstərdi. Onun ardınca meydana çıxan nəşrlər cəmiyyətin yeniləşmə prosesini davam etdirmək üçün müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərdilər. Hər biri müxtəlif ideoloji mövqeyi ifadə etsə də, eyni məqsədə – xalqın tərəqqisinə xidmət edirdi. Bu yeni nəşrlər arasında siyasi publisistikanı, maarifçi düşüncəni, ictimai rəyin formalaşmasını özündə birləşdirən orqanlar meydana çıxdı. Onlar Azərbaycan cəmiyyətində tədricən genişlənən intellektual qatın formalaşmasına töhfə verirdilər.

Azərbaycan milli mətbuatının başlanğıcı olan “Əkinçi” qəzeti yalnız informasiya ötürən qurum deyildi, o, faktiki olaraq cəmiyyətin özünüdərk prosesinin intellektual platformasına çevrildi. Həsən bəy Zərdabinin qəzeti maarifçilik ideyalarını əsas tutaraq xalqın həyatına, təhsilinə, hüquqlarına, etnik kimliyinə, sosial problemlərinə obyektiv baxışı formalaşdırdı. Zərdabinin “qəzet xalqın aynasıdır” fikri yeni mətbuat fəlsəfəsinin formalaşmasını təmin etdi: mətbuat cəmiyyətin özünü görmək, qiymətləndirmək və dəyişmək üçün vasitəsinə çevrildi. “Əkinçi”nin fəaliyyəti sonrakı mətbuat nümunələrinin hamısı üçün ideoloji özüldü [Zərdabi, H., 2005]. “Əkinçi”nin təsiri ilə yaranan “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi qəzet və jurnallar mətbuata ictimai güc kimi yanaşır, maarifçiliyi və elmə əsaslanan yenilikçiliyi təbliğ edir, türk-müsəlman xalqlarının sosial geriliyinin səbəblərini araşdırırdı.

XX əsrin əvvəlləri milli mətbuatın inkişafında yeni bir mərhələ oldu. Re-

giondakı siyasi proseslər, Çar Rusiyasının böhranları, ideoloji cərəyanların genişlənməsi, yeni düşüncə tərzinin yayılması mətbuat üçün həm çətinliklər, həm də imkanlar yaradırdı. Mətbuat bu dövrdə siyasi kimliyin, ictimai iştirakçılığın, mədəni özünüdərkənin mühüm vasitəsinə çevrildi. Məhz belə bir tarixi şəraitdə satirik mətbuat xüsusi rol oynamağa başladı. Satira cəmiyyətə, insanlara və dövlətə tənqidi baxışı gücləndirdi. Cəmiyyətin ağır sosial problemlərini kəskin və obrazlı metaforalarla göstərmək, reallığın ironik təhlilini aparmaq, əhalinin başa düşəcəyi üslubda ciddi ictimai mesajlar vermək satiranı milli düşüncənin yenilənməsi üçün ən səmərəli vasitələrdən birinə çevirdi.

Milli mətbuat tarixində ən güclü tənqidi və analitik xətti yaradan, satira janrına mükəmməl forma qazandıran “Molla Nəsrəddin” oldu. 1906-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü ilə nəşrə başlayan jurnal, təkcə Azərbaycan mətbuatında deyil, bütün Şərq dünyasında analoqu olmayan satirik məktəb yaratdı [Məmmədquluzadə, C., 2004].

Bu dövrdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı mətbuat tarixinin misilsiz fenomeninə çevrildi. Jurnal satiradan yalnız gülüş vasitəsi kimi istifadə etmirdi, o, gülüşün gücünü sosial dəyişiklik üçün alətə çevirirdi. C.Məmmədquluzadə və onun ətrafında toplaşan ziyalılar öz fəaliyyətlərində kəskin ictimai məsuliyyət hiss edirdilər. Onların qaldırdığı problemlər cəmiyyətin bütün təbəqələrini birləşdirirdi. Cəhalətə qarşı mübarizə, qadınların hüquqlarının müdafiəsi, təhsilin zəruriliyi, hüquqi savadlanmanın vacibliyi, xalqın öz dilinin qorunması kimi məsələlərin satirik dildə işıqlandırılması mətbuatın təsir dairəsini genişləndirirdi. “Molla Nəsrəddin” beynəlxalq səviyyədə tanınmağa başladıqca jurnalın ideya istiqamətləri region xalqlarının mətbuatına geniş təsir göstərdi. Karikaturalar isə jurnalın məsajlarını daha da gücləndirən təsirli vizual dildir. Bu vizual ünsür sosial mesajın qavranmasını sürətləndirir, düşündürən gülüşün gücünü artırır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının uğurunun başlıca səbəbi onun sosial reallığı olduğu kimi təsvir etməsi, cəhalətə, fanatizmə, sosial ədalətsizliyə, qadın hüquqlarının tapdanmasına, təhsilsizliyə, gerilik yaradan stereotiplərə amansız şəkildə hücum etməsi idi. Jurnalın əsas gücü həm də ondan ibarət idi ki, o, sadəcə xalqın başa düşəcəyi dildə yazırdı. Bu, böyük ictimai kütlələrin mətbuatdan istifadəsini asanlaşdırırdı və nəticədə, tənqid və maarifçilik geniş sosial təbəqələrə yayıldı. “Molla Nəsrəddin” təkcə ədəbi-satirik jurnal deyil, sözün əsl mənasında milli düşüncə məktəbi idi.

XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalı milli mətbuatın önəmli nümayəndələrindən biri kimi çıxış etmişdir. O, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” kimi qəzetlərlə, xüsusən də “Füyuzat” jurnalı ilə paralel fəaliyyət göstərmiş və mətbuat sahəsində öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır. Bu mətbuat orqanlarının hər biri fərqli yanaşmalar və üslublar vasitəsilə cəmiyyətə xidmət etmiş, milli şüurun,

maarifçiliyin və ictimai fikrin formalaşmasında bir-birini tamamlamışdır. Nəticədə, həmin dövrün mətbuatı həm informasiya yayımı, həm də sosial maarifləndirmə baxımından Azərbaycan ictimai həyatında mühüm rol oynamışdır [Həbibbəyli, İ., 2017].

Jurnalın ətrafında formalaşan ədəbi məktəb Azərbaycan nəsrini, poeziyasını, publisistikasını, xüsusilə də karikatura sənətini yeni mərhələyə yüksəltdi. Əzim Əzimzadə, Oskar Şmerling, Nəcəfqulu və digər tanınmış rəssamların yaratdığı karikaturalar mətndən daha çox danışdı. Karikaturalar insan davranışlarını, məmur özbaşınalığını, sosial ədalətsizliyi, qadınların hüquqsuzluğunu, rüşvət batqlığını, cahil din xadimlərinin fırıldaqlarını, savadsızlığın doğurduğu faciələri təsvir edirdi və geniş kütlələrə təsir gücü göstərirdi. İnsanlar jurnalın karikaturalarını evlərində, dükanlarda, məktəblərdə, çayxanalarda nümayiş etdirirdilər. Bu karikaturalar ictimai qınağın güclənməsi üçün nadir bir vasitə idi.

“Molla Nəsrəddin”in təsiri o qədər geniş idi ki, onun nümunəsi ilə qısa müddətdə “Bəhlul”, “Zənbur”, “Mirat”, “Tuti”, “Kəlhiyyə”, “Babayi-Əmir”, “Məzəli”, “Lək-lək” kimi çox sayda satirik jurnallar meydana çıxdı. Bunların hər biri öz dövrünün sosial problemlərini əks etdirir, lakin əksəriyyəti cəmi bir neçə il yaşaya bilirdi. Səbəb həm siyasi təzyiqlər, həm də “Molla Nəsrəddin”in güclü ideoloji çəkisi idi.

Azərbaycanda pedaqoji jurnalların yaranması milli mətbuatın inkişafında əhəmiyyətli mərhələni təşkil edir. XX əsrin əvvəllərində müxtəlif pedaqoji nəşrlər işıq üzü görmüşdür. Məsələn, “Dəbistan” (1906–1907), “Rəhbər” (1906–1907), “Məktəb” (1911–1920), “Xalq maarifi” (1920, yalnız bir nömrə) və “Maarif və mədəniyyət” (1923–1927) jurnalları müəllimlərin maariflənməsinə və pedaqoji biliklərin yayılmasına xidmət etmişdir. Bu jurnallar milli mətbuatın pedaqoji istiqamətinin formalaşmasında önəmli rol oynamış və uzunmüddətli pedaqoji nəşrlərin əsasını qoymuşdur. Beləliklə, pedaqoji jurnallar Azərbaycan mətbuatında həm təhsil ideyalarının yayılmasına, həm də müəllimlər və təhsil ictimaiyyətinin maariflənməsinə böyük töhfə vermişdir [Əhmədov, H.H., 2024].

Azərbaycan satirik mətbuatının ənənələri burada formalaşmış məktəblə məhdudlaşmadı, o, zamanla yeni formalar qazanmadan davam etdi. Lakin sovet dövrünə keçid mətbuatın hər bir qolunun funksiyasını dəyişdirdi. Sovet rejimi mətbuatı ideoloji aparata çevirərək onun sərbəst fəaliyyətinə ciddi məhdudiyyətlər tətbiq edirdi. Sovet ideologiyası dövründə satira tamamilə yox olmadı, çünki rejim müəyyən sahələrdə məmur özbaşınalığına qarşı “sistemdən içəri tənqid”i faydalı hesab edirdi. Məhz belə bir ideoloji şəraitdə “Kirpi” jurnalı meydana çıxdı. 1952-ci ildən nəşrə başlayan “Kirpi” sovet senzurasının çərçivələrində olsa da, sosial tənqidin inkişafında çox mühüm rol oynadı. “Kirpi” jurnalının dili daha yumşaq satiraya, rəmzlərə, ehyamlara və dolaylı ifadələrə əsaslanırdı. Buna bax-

mayaraq, jurnal cəmiyyətin dərin qatlarında gedən korrupsiya, məmur məsuliyyətsizliyi, bürokratiya, yol çəkilişində, tikintidə, kənd təsərrüfatında baş verən pozuntular, plan göstəricilərinin saxtalaşdırılması kimi ciddi məsələləri gündəmə gətirirdi. Satiranın bu dövrdəki funksiyası həm də psixoloji rahatlıq yaratmaq idi — insanlar gülərək dövlətə yox, “korrupsioner məmura” yönələrək öz narazılıqlarını ifadə etmək imkanı qazanırdılar. Senzura şəraitində fəaliyyəti çətin olsa da, “Kirpi” xalqın mənəvi ehtiyaclarının müəyyən hissəsini qarşılayırdı.

“Kirpi” jurnalının uğurunun əsas səbəblərindən biri də onun kollektiv şəkildə qurulmuş yaradıcı heyəti idi. Burada Süleyman Rüstəm, Sabit Rəhman, Salam Qədirzadə, Mir Cəlal, Seyfəddin Dağlı kimi tanınmış yazıçılar və rəssamlar çalışmışdı. Bu dövrdə karikatura sənəti yenidən güclü inkişaf mərhələsinə çıxmışdı. Hafiz Nəsiroğlu, Hüseyn Əliyev, Adil Elçin kimi rəssamlar “Kirpi”nin vizual satirasını yeni səviyyəyə qaldırdı.

Satiranın 1960–1980-ci illərdəki inkişafı göstərir ki, o, sovet ideoloji sisteminin sərt cəzəçilərlərini tam qıra bilməsə də, cəmiyyətdə müəyyən sosial korreksiya funksiyası daşıyırdı. Jurnalın hər nömrəsi böyük tirajlarla çap olunur, oxucular arasında ciddi rezonans yaradırdı. Qeyd edək ki, “Kirpi”nin bir karikaturasının hədəfinə düşmək bir çox məmur üçün karyera riski demək idi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, mətbuat üzərində nəzarətin aradan qalxması ilə yeni dövr başladı. Satira daha sərbəst oldu, siyasi tənqid genişləndi, lakin bununla yanaşı, iqtisadi və sosial dəyişikliklər, rəqəmsal medianın yüksəlişi, tiraj probleminin yaranması nəticəsində klassik satirik jurnallar kimi ənənəvi nəşrlər tədricən öz mövqeyini itirdi. “Kirpi”nin də fəaliyyətinə təsir edən məhz bu yeni reallıq idi. İqtisadi çətinliklər, reklam bazarının zəifliyi, oxucu zövqünün dəyişməsi, rəqəmsal platformalara keçid jurnalı əvvəlki gücündən məhrum etdi. Buna baxmayaraq, satira yox olmadı — o, yeni formaya keçdi.

Müasir dövrdə satira sosial şəbəkələrdə daha çevik və dinamik şəkildə özünü göstərir: qısa videolar, memlər, onlayn karikatura səhifələri, satirik vloglar, yumorist kanallar yeni dövrün satirik mətbuatının funksiyasını daşıyır. Bununla belə, klassik satirik ənənənin — “Molla Nəsrəddin” və “Kirpi” məktəbinin təsiri bu gün də aydın şəkildə hiss olunur. Çünki həmin məktəbin əsas prinsipləri (cəmiyyətin problemlərini üzə çıxarmaq, milli düşüncəni oyatmaq, insanları düşündürmək və maarifləndirmək) zamanın tələbləri ilə uyğun şəkildə yenidən formalaşır. 2021-ci ildə bu mətbu orqanın orijinal nüsxələri əsasında “Molla Nəsrəddin Ensiklopediyası” çap olunub [“Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası., 2020]. AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu milli humanitar yaddaşın qorunması və gələcək nəsillərə obyektiv şəkildə çatdırılması məqsədilə bu ensiklopediyanı nəşr etmişdir. Ensiklopediyada jurnalın tarixi, mədəni və ictimai əhəmiyyəti, həmçinin milli mətbuatın inkişafındakı rolu ətraflı şəkildə işıqlandırılıb.

rılmışdır və nəşr institutun elmi şurasının qərarı ilə çap olunmuşdur [Xəlilov, A., 2022].

Azərbaycan satirik mətbuatı milli mətbuat tarixinin inkişaf dinamikasında əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Onun formalaşdığı tarixi mərhələlər və ideoloji çərçivələr fərqli olsa da, satiranın mahiyyəti dəyişməmişdir: cəmiyyətin aynası olmaq, onun eybəcərliklərini və gözəlliklərini göstərmək, insanları güldürmək, düşündürmək, maarifləndirmək.

Müstəqillikdən sonra milli mətbuat yenidən tam sərbəst ideoloji və informasiya meydanına qayıtdı. 1991-ci ildən sonra mətbuat üzərindəki senzura aradan qaldırıldı, yeni qəzet və jurnallar yarandı, jurnalistikanın struktur və üslub müxtəlifliyi formalaşdı. Bu dövrdə mətbuat demokratik təsisatların inkişafında mühüm rol oynadı. Xalqın dövlət quruculuğu, siyasi plüralizm, bazar iqtisadiyyatına keçid, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması kimi məsələlər mətbuatın gündəmində idi. Jurnalistlər ölkənin yeni reallıqlarını araşdırır, müharibə vəziyyətində informasiya müharibəsinin aparılmasında ön cərgədə dayanırdılar.

XXI əsrin ilk onillikləri rəqəmsal medianın geniş yayılması ilə xarakterizə olunur. İnternet texnologiyalarının inkişafı informasiyanın yayılmasını sürətləndirdi, sosial media platformaları yeni kommunikasiya formaları yaratdı. Lakin bu proseslərlə yanaşı, dezinformasiya, manipulyasiya və saxta xəbərlərin yayılması kimi problemlər də meydana gəldi. Azərbaycan mətbuatı bu yeni çağırışlara uyğunlaşma prosesindən keçdi. Rəqəmsallaşma dövründə mətbuatın funksiyası yalnız fəaliyyətini genişləndirmək deyil, həm də informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək idi. Müasir dövrdə mətbuat milli maraqların müdafiəsində mühüm rol oynayır və bu funksiyanın əhəmiyyəti xüsusilə müharibə dövrlərində daha aydın görünür.

Müstəqillik dövründə mətbuat tamamilə yeni mühitlə qarşılaşdı. Media üzərində inzibati nəzarətin azalması, söz azadlığının genişlənməsi yeni mətbuat mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaratdı. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan struktur islahatları media sektorunun yenilənməsi üçün mühiti yaxşılaşdırdı. Jurnalistlərin fəaliyyətini təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, informasiya azadlığının hüquqi çərçivəyə salınması və medianın maddi-texniki infrastrukturunun yaxşılaşdırılması mətbuatın cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyətini bir daha ortaya qoydu. Müasir mərhələdə media dövlət və cəmiyyət arasında körpü funksiyasını daha səmərəli şəkildə həyata keçirməyə başladı.

Ulu Öndərin media sahəsində islahatlarının əsas xüsusiyyəti onun cəmiyyətin sabitliyini qorumaq, siyasi plüralizmi inkişaf etdirmək və informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək arasında balans yaratması idi. Bu dövrdə jurnalistika peşəkarlıq səviyyəsinə görə əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq daha sistemli forma aldı.

Mətbuat milli ideologiyanın daşıyıcısı olmaqla yanaşı, dövlətin müasir inkişaf modelinin təbliğində iştirak edən təsirli institut kimi qəbul edildi. Elə buna görə də müstəqillik dövründə media sahəsinin institusional inkişafı dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri oldu.

Azərbaycanın siyasi tarixində həlledici mərhələ olan Vətən müharibəsi media tarixində də yeni dövrün əsasını qoydu. 44 günlük müharibə informasiya müharibəsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu açıq şəkildə göstərdi. Bu dövrdə Azərbaycan mediası yalnız xəbərləşdirmə funksiyasını yerinə yetirmədi, o, həm də informasiya cəbhəsinin önündə dayanan ideoloji qüvvə rolunu oynadı. Jurnalistlər informasiya manipulyasiyalarının, saxta təbliğatın və psixoloji təsir mexanizmlərinin qarşısını almaqda fəal iştirak etdilər. Xəbərlər, reportajlar, analitik materiallar və sosial media paylaşımı cəmiyyətin ruh yüksəkliyinə dəstək verdi. Mətbuat həm xalqı müharibənin gedişatı barədə məlumatlandırırdı, həm də Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırırdı.

2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsi Azərbaycan mətbuatının strateji əhəmiyyətini bir daha ortaya qoydu. Bu dövrdə jurnalistlər informasiya cəbhəsində mübarizə apararaq dünya ictimaiyyətinə doğru məlumatların çatdırılmasında mühüm rol oynadılar. Mətbuat yalnız hadisələri qeydə almırdı, həm də xalqın ruh yüksəkliyini qoruyur, cəmiyyətin mənəvi birliyini gücləndirirdi. Xəbərlərin operativliyi, məlumatların dəqiqliyi, beynəlxalq medianın manipulyasiyalarına qarşı aparılan mübarizə mətbuatın milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərdi.

Müasir dövrün ən mühüm çağırışlarından biri süni intellekt və avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin informasiya axınına dominant təsir göstərməsi ilə bağlıdır. Bu yeni realıq jurnalistikanın funksiyalarını yenidən müəyyənləşdirir. Gələcək dövrlərdə milli mətbuat yalnız ənənəvi informasiya vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməyəcək, həm də informasiya alqoritmlərini tənzimləyən və onların yaratdığı yeni sosial təsirləri analiz edən elmi platformaya çevriləcək. Eyni zamanda media savadlılığının artırılması cəmiyyətin bu proseslərdən asılılığını azaltmağa kömək edəcək. Bu baxımdan, mətbuatın gələcək inkişaf strategiyası həm texnoloji, həm də mənəvi parametrlər üzrə formalaşdırılmalıdır.

Milli mətbuatın tarixi inkişaf xəttinə nəzər saldıqda aydın olur ki, mətbuat yazılı sözün və informasiya ötürülməsinin bir forması olmaqla yanaşı, həm də milli yaddaşın, mədəni davamlılığın, ideoloji mübarizənin, sosial psixologiyanın və ictimai sabitliyin qoruyucusudur. Bu sistem əsrlər boyu müxtəlif siyasi rejimlərin və sosial mühitin təsirinə məruz qalmış, lakin heç vaxt öz ideoloji mahiyyətini itirməmişdir. Hər dövr mətbuatın üzərinə düşən vəzifəyə yeni məna qatmışdır: maarifçilik dövründə bilik yaymaq, sovet dövründə sosial məsuliyyət, müstəqillik dövründə demokratik dəyərlərin təbliği, müasir dövrdə isə informasiya təh-

lühəsizliyinin qorunması və milli maraqların müdafiəsi.

Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması və inkişaf xəttinin tarixi-mənəvi təhlili göstərir ki, mətbuat cəmiyyətin tərəqqisini özündə əks etdirir. Onun inkişaf mərhələləri Azərbaycanda milli şüurun formalaşması, dəyərlər sisteminin yənilənməsi, demokratik proseslərin güclənməsi və müasir texnoloji mədəniyyətə keçidin reallıqları ilə sıx bağlıdır. Bu gün mətbuat qarşısında duran yeni vəzifələr onu əvvəlkindən daha strateji əhəmiyyətli edir. İnformasiya müharibələrinin global miqyas aldığı bir dövrdə milli mətbuat yalnız xəbərlərin daşıyıcısı deyil, həm də milli təhlükəsizliyin, ideoloji bütövlüyün və mədəni dirçəlişin qoruyucu sistemidir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra media sahəsində yeni islahatların aparılması informasiya mühitinin daha çevik və etibarlı olmasına şərait yaratdı. “Media haqqında” yeni qanun medianın fəaliyyətini müasir texnoloji reallıqlara uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu qanun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, peşəkar jurnalistikanın inkişaf etdirilməsi, rəqəmsal platformaların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və media subyektlərinin dövlətlə münasibətlərinin şəffaflaşdırılması üçün mühüm hüquqi baza formalaşdırdı [Media haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu., 2022].

Hazırkı dövrdə media informasiya ötürməklə yanaşı, həm də milli təhlükəsizliyin mühüm bir komponentinə çevrilmişdir. Qlobal rəqəmsal informasiya mühitində saxta xəbərlərin sürətlə yayılması, dezinformasiya kampaniyalarının genişlənməsi, sosial şəbəkələrin təsir gücünün hədsiz artması media təşkilatlarının qarşısında yeni vəzifələr müəyyənləşdirir. Süni intellektin və avtomatlaşdırılmış alqoritmlərin informasiya axınını yönləndirdiyi bir mühitdə peşəkar jurnalistikanın sosial məsuliyyəti daha da artır. Beynəlxalq informasiya rəqabəti fonunda Azərbaycanın öz informasiya məkanını qoruması, milli maraqlarını müdafiə etməsi, dövlətçilik mövqeyini gücləndirməsi üçün güclü medianın olması ən vacib amillərdəndir.

Prezident İlham Əliyevin 2025-ci ildə Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyi ilə bağlı imzaladığı sərəncam mətbuatın milli inkişaf tarixində oynadığı rolun dövlət səviyyəsində yüksək qiymətləndirildiyini göstərir. Bu addım Azərbaycanın müasir dövrdə informasiya müstəqilliyinə nə qədər önəm verdiyini nümayiş etdirir. Yubiley tədbirlərinin keçirilməsi milli mətbuat tarixinin dərin təhlili, jurnalistikanın keçdiyi yolun qiymətləndirilməsi, yeni nəslin maarifləndirilməsi və medianın gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sərəncam rəqəmsal erada media sisteminin qarşısında duran çağırışlara cavab verən yeni yanaşmaların formalaşması üçün də mühüm siqnaldır [Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı., 2025].

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, medianın inkişafı ölkənin intellektual mühiti-

nin gücünü də müəyyən edir. Cəmiyyətin özünüifadə imkanı genişləndikcə, dövrlətlə vətəndaş arasında kommunikasiyanın keyfiyyəti yüksəldikcə, ictimai şüurun formalaşması daha sağlam şəkildə həyata keçirilir. Bu baxımdan, milli mətbuatın 150 illik tarixi yalnız keçmişə nəzər salmaq deyil, həm də gələcək üçün yeni inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirən strateji hadisədir. Media gələcək dövrdə süni intellekt dövrünün reallıqlarına uyğunlaşmalı, innovativ informasiya modellərini tətbiq etməli, rəqəmsal təhlükəsizlik mexanizmlərini gücləndirməli və ictimai maarifləndirmə funksiyasını daha sistemli şəkildə yerinə yetirməlidir.

Nəticə / Conclusion

Bu gün medianın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri informasiya mübarizəsində effektiv mövqe tutmaqdır. Dünyada baş verən siyasi proseslər informasiyanın yalnız faktların ötürülməsi olmadığını, həm də ictimai emosianın, siyasi mövqenin və kütlə psixologiyasının formalaşdırılması prosesinə çevrildiyini göstərir. Buna görə də media müasir çağırışlara adekvat reaksiya verə bilməli, texnoloji yenilikləri mənimsəməli, dezinformasiya ilə mübarizə aparmalı və cəmiyyətin intellektual potensialının gücləndirilməsində fəal rol oynamalıdır. Tədqiqatda Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması və inkişaf xətti tarixi-mənəvi kontekstdə araşdırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, milli mətbuat yalnız informasiya vasitəsi kimi deyil, həm də milli şüurun, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qəzet və jurnallar milli kimliyin təbliğində, maarifçilik ideyalarının yayılmasında və ictimai-siyasi mühitin formalaşmasında həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir. Aparılan təhlillər göstərir ki, milli mətbuatın inkişafı tarixi şəraitdən, ictimai-siyasi dəyişikliklərdən və elmi-mədəni mühitdən birbaşa təsirlənmişdir. Eyni zamanda bu proses Azərbaycan intellektual və maarifçi mühitinin inkişafını sürətləndirmiş və milli özünüdərkdə mühüm mərhələlərdən biri olmuşdur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, milli mətbuatın formalaşması həm tarixi, həm də mənəvi kontekstdə cəmiyyətin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu nəticələr həm tarixçilər, həm mədəniyyətşünaslar, həm də media sahəsində çalışan tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətlidir.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması və inkişaf xəttinin araşdırılması müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Qlobal informasiya cəmiyyətində milli mətbuatın rolu daha da önəmlidir, çünki o, xalqın tarixini, mədəniyyətini və ictimai düşüncəsini qoruyub saxlamaqda əsas vasitədir. Eyni zamanda müasir medianın inkişafı ilə bağlı müzakirələrdə milli mətbuatın tarixi köklərinin anlaşılması onun bugünkü rolunu daha yaxşı qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu mövzu tarixçilər, jurnalistlər, eyni zamanda sosial elmlərlə

məşğul olan tədqiqatçılar üçün vacibdir. Azərbaycan milli mətbuatının inkişaf yolunu tarixi və mənəvi kontekstdə öyrənmək, onun milli şüurun formalaşmasında və ictimai identitetin möhkəmlənməsindəki rolunu nümayiş etdirir. Bu, həm də media sahəsində aparılan yeni tədqiqatlara zəmin yaradır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat Azərbaycan milli mətbuatının formalaşmasını tarixi-mənəvi kontekstdə sistemli şəkildə araşdıraraq elmi baxımdan yenilik təqdim edir. Əvvəlki işlər daha çox konkret dövrlərin və fərdi qəzetlərin tədqiqinə fokuslanmışdır, lakin bu məqalə mətbuatın sosial, mənəvi və tarixi inkişaf xəttini vahid konseptual çərçivədə təqdim edir. Analiz nəticəsində milli mətbuatın ictimai şüurun formalaşması, maarifçilik ideyalarının yayılması və mədəni özünüdərk proseslərindəki rolu elmi sübutlarla dəstəklənmişdir. Eyni zamanda məqalədə milli mətbuatın digər milli və regional mətbuat sistemləri ilə müqayisəsi aparılmış və bu sahədə yeni yanaşma irəli sürülmüşdür. Beləliklə, araşdırma elmi yenilik kimi həm tarixi, həm də mədəni aspektləri birləşdirərək Azərbaycan mətbuatşünaslığında boşluğu doldurur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti onun Azərbaycan mətbuatının inkişaf xəttini başa düşmək və müasir media sahəsində tətbiq etmək imkanları ilə bağlıdır. Tədqiqat nəticələri müəllimlər, jurnalistlər və media tədqiqatçıları üçün dərs materialı və metodik vəsait kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda milli mətbuatın ictimai-siyasi və mədəni rolunu öyrənmək dövlət siyasətinin, media strategiyalarının və maarifçilik layihələrinin hazırlanmasında əhəmiyyətlidir. Məqalədə təqdim olunan təhlil həm də müasir media mühitində milli kimliyin qorunması və inkişafı üçün elmi əsaslar yaradır. Bu, həm dövlət qurumları, həm mətbu orqanlar, həm də akademik dairələr üçün praktik tövsiyələr təqdim edir, milli mətbuatın sosial funksiyalarını daha effektiv şəkildə həyata keçirməyə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan milli mətbuatının 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2025). 25 aprel. Prezident.az. <https://president.az/az/articles/view/68659>
2. Əhmədov, H. (2024). “Azərbaycan məktəbi” jurnalı milli-mədəni irsimizin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan məktəbi, №4, s.127–132. <https://as-journal.edu.az/uploads/files/2024/12/s-127-132-humeyir-ehmedov.pdf>
3. Xəlilov, A. (2022). Molla Nəsrəddin ensiklopediyası. https://www.researchgate.net/publication/362505310_Molla_Nsrddin_ensiklopediyasi

4. Həbibbəyli, İ. (2017). Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Mollanəsrəddinçilik. https://www.mnjurnal.az/pdf/Molla_Nesred-din_Isa_Hebibbeyli_I_cild_on_soz.pdf
5. Media haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2022). 22 fevral.
6. Məmmədquluzadə, C. (2004). Əsərləri (4 cildə, IV cild). Bakı: “Öndər”.
7. “Molla Nəsrəddin” ensiklopediyası. (2020). Bakı: “Elm”. <https://mnjurnal.az/az.php?go=tarix>
8. Zərdabi, H. (2005). Əkinçi (seçilmiş yazılar). Azərbaycan Milli Kitabxanası. <https://anl.az/el/Kitab/235231.pdf>